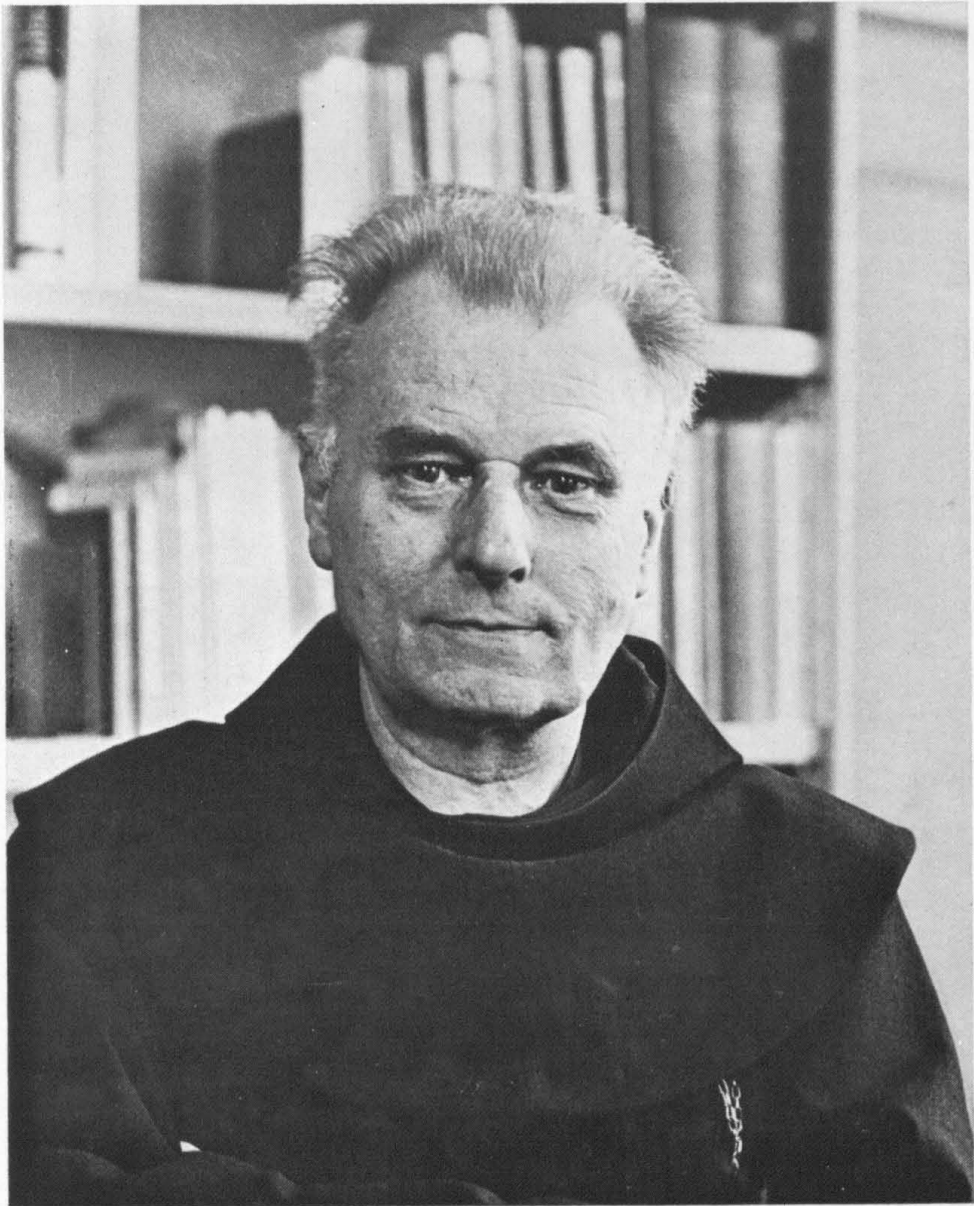

Citation:

M.P. van Buijtenen, Levensbericht A.J.M. Polman, in:
Jaarboek, 1968-1969, Amsterdam, pp. 255-262

ANTONIUS JOANNES MARIA POLMAN
(20 aug. 1897 — 25 aug. 1968)

Herdenking van

ANTONIUS JOANNES MARIA POLMAN

(20 aug. 1897 — 25 aug. 1968)

DOOR

M. P. VAN BUIJTENEN

Diepe verwevenheid en zeldzame harmonie van levenswerk en levensvisie kenmerken de figuur van pater Polman, wiens onverwacht heengaan op 25 augustus 1968 deze Akademie, en anderen met haar, heeft te betreuren. Er zou iets opzettelijks in kunnen schuilen om met voorbijzien van academische titulatuur alleen te spreken van „pater Polman”. Voor wie hem van nabij hebben gekend en voor degenen, die zich in zijn werk zullen verdiepen heeft deze combinatie echter alleen maar iets vanzelfsprekends. Staat sinds zijn Leuvense magister-thesis de naam Polman borg voor een „oeuvre capital et, d'une façon générale, définitif” (E. de Moreau S. J.), zijn professie, en deze dan in monastieke zin, biedt in een aantal opzichten de sleutel tot het geheel. Wanneer de op 20 augustus 1897 te Amsterdam geboren Antonius Joannes Maria Polman van Baarn uit, (waar de familie in 1903 was teruggekeerd), zich tot het seminarie getrokken voelt, gaat hij twaalf jaar oud naar Venray, een instituut met een lange traditie. Op deze wijze treedt hij in het voetspoor van vele katholieken, die sinds de dagen der Republiek over haar grenzen uitzwerven om in Latijnse scholen hun weetgierigheid te bevredigen.

In het derde deel van zijn werk „Katholiek Nederland in de achttiende eeuw”, dat Polman enkele weken voor zijn heengaan voltooide, beschreef de auteur die krans van onderwijsinstituten van Gemert, Megen, Weert, Venray, Boxmeer, Uden en Ravenstein in het oosten, welke met die te Bree, Maaseik, Geel, Turnhout en Hoogstraten in het zuiden het Staatse territoir als het ware insloten. Zonder blind te zijn voor de gebreken dezer Latijnse scholen, waarvan zelfs het Latijn door de Hagenaar in Oostenrijkse dienst, Jean des Roches, aan het einde der achttiende eeuw in verdenking werd gebracht — *le latin qu'on y apprend n'est qu'un latin de bréviaire*, — mag men ze, in onze tijd vaak zelfs uitgegroeid tot volwaardige gymnasia, beschouwen als aanjaagstations in de periferie voor het langzaam zich emanciperend katholiek volksdeel in 's lands centrum en westen. Ook hier dus: „*ex oriente lux*”. Wat in 1837 de Leidse hoogleraar C. J. van Assen aangaande de Brabanders en de overige kweek van de aldaar gevestigde Latijnse scholen aan de koning

kon mededelen, gaat a fortiori op voor een deel van de oogst van de 20e eeuw: ze zijn knap, „in vergelijking knapper dan de Hollandse; zij leren Latijn op de ouderwetse manier, maar weten dat ene ding beter dan de Hollandse hun allerlei”.

Ik geloof dat Polman uit ervaring putte, toen hij als winstpunt voor de oude Latijnse school noteerde: „Dit inzicht (nl. in de gebreken) mag echter niet blind maken voor wat het oude systeem aan goeds bevatte: het stimuleren van eigen werkzaamheid der leerlingen, die weldra geheel zou verdwijnen om plaats te maken voor op de spits gedreven receptiviteit”.

Het is wel aan geen twijfel onderhevig, dat wanneer in het einde van de augustusmaand van 1915 de jonge Polman het Venrayse seminarie der Franciscanen verruilt voor het Minderbroederklooster Alverna onder Wijchen, de fundering tot een brede uitbouw van een humanistisch levensideaal reeds diep verankerd lag. Wat hij meebracht was meer dan wat „latin de bréviaire”; het was een, in Erasmiïsche zin, op individualiteit gespitse geest. En waar zou zulk een individualist par naissance van Roomsen huize een beter „Idealbild” hebben kunnen vinden dan in Franciscus van Assisi, die juist in voorafgaande jaren door een Thode en Sabatier, de „worteltrekkers der renaissance” — om met Huizinga te spreken — spontaan bij deze cultuurstroming was ingelijfd? Indien ik mij echter niet vergis, dan heeft er zich in de loop der jaren bij Polman een merkwaardige verschuiving voorgedaan met betrekking tot zijn kijk op de ordestichter der Minderbroeders. Zoals hij, geleid door zijn voorliefde voor het „élément historique” de paus-martelaar Pontianus, wiens naam hij koos bij zijn intrede in het klooster, verruilde voor de — in het Utrechtse vereerde — Pontianus van Spoleto, zo komt er mijns inziens ook een verwisseling tot stand van Franciscus van Assisi met Franciscus van Sales, (1567-1622). Het individuele volmaaktheidsideaal van de bisschop van Genève, het „humanisme dévot” met die sterk psychologische inslag en erkenning van de waarde van lichaams- en geestescultuur, moet hem meer betekend hebben, blijkens Polmans gehele habitus, dan de middeleeuwse opvatting over het lichaam als „broeder ezel” voorgestaan door de Franciscus uit Umbrië. Bij de weinige feesten, welke hij zich aanmat won de „bourgogne” het dan ook licht van de „chianti”. Welke ook de betekenis geweest moge zijn van de studiejaren, lopend van zijn intrede in het klooster in augustus 1915 tot aan de priestertwijding in maart 1922, twee omstandigheden hebben de wetenschappelijke aandrift gunstig beïnvloed.

De laatste schermutselingen tussen de overigens steeds pacifische Franciscanen over de vraag of er voor hen een taak kon zijn weggelegd in de wetenschapsbeoefening, waren dank zij het groeiend emancipatiebewustzijn, ten gunste van de wetenschap beslist. De jonge Polman kan zijn Nederlandse theologiestudie gaan afronden aan de aloude Leuvense universiteit, nadat in zijn orde reeds verschillende anderen: Beaufort,

specialist op internationaal rechtelijk gebied, de kunsthistoricus Ligtenberg en de linguïst Royen, beiden hoogleraar in Utrecht en de laatste ook indertijd lid van deze Akademie, hem op het pad naar de universiteit en een Kruitwagen op dat der wetenschapsbeoefening in historicis waren voorgegaan. Polmans nooit aflatend studieus doorzetten tot het allerlaatste, resulterend in een opus tripartitum van gewicht: de Leuvense magisterdissertatie, de vier delen bronnen in Rijksgeschiedkundige Publicatiën en de onlangs verschenen geschiedenis van Katholiek Nederland in de 18e eeuw, werd echter sterk bepaald door trouw aan zijn professie. Het vijfde hoofdstuk uit de regel van Franciscus van paus Honorius III was hem op het lijf geschreven: „Fratres illi, quibus gratiam dedit Dominus laborandi, laborent fideliter et devote”...

Als de toekomstig kenner van de baaierd der theologische problematiek van de 16e-18e eeuw in één opzicht heeft geprofiteerd van de in deze jaren in Leuven gangbare, strenge methodische opvattingen, dan is het speciaal ten aanzien van een met pijnlijke trouw zonder enige vooringenomenheid zich overgeven aan de teksten, maar vooral aan de intenties van de auteurs, wier werken hij had te onderzoeken. Voor de historicus onder invloed van de Leuvenaar A. de Meijer uit de theoloog Polman gekristalliseerd, is het een aperte schending van de grondregels van de geschiedschrijving om — als ware men rechter — een oordeel te vormen over het verleden met als maatstaf normen, welke aan die tijden vreemd waren. Opdracht voor de geschiedschrijver is alleen: in de huid van zijn historische personages te kruipen, hun atmosfeer in te ademen om zo — als betrouwbaar fenomenoloog — het hoe en waarom van hun handelen transparant te maken. Toetsingsrecht naar niet-contemporaine maatstaven — hetwelk hij onder vakgenoten nog al eens gehanteerd ziet — is hem veroordelenswaard.

Het consequent toepassen van dit uitgangspunt legt over het gehele omvangrijke werk van de auteur een sfeer van sereniteit en mildheid, welke juist zo zeer ontbreekt op het door hem tot in de uithoeken betreden terrein van de godsdienstige controversen van de 16e tot de 18e eeuw.

Na jaren van voorbereiding presenteert hij in 1932, daartoe uitgenodigd door de faculteit der godgeleerdheid in Leuven, zijn dissertatio ad gradum magistri: „L'élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle”, 580 bladzijden groot. Hiermede voegt zich, na het spektakelstuk van een driedaagse defensie van 72 stellingen annex het proefschrift, de frêle jonge Franciskan als 78e in de rij van Leuvense magistri, waaronder velen met thans nog klinkende namen.

Treft ons in de eerste plaats dat een geheel nieuw studieveld ontsloten wordt, markanter nog misschien is de wijze waarop hij tot deze conceptie kwam. Men zou het een inkaartbrengen van een aestuarium kunnen noemen, waarbij de verleggingen van de bedding door de wisselwerking van onderstromen op bovenstroom werden geregistreerd. Het

begon dicht bij huis met een onderzoek naar de pennestrijd tussen Voetius en Jansenius als thesis voor het licentiaat. Duidelijk werd hem hierdoor, dat de legitimatie van de Reformatie vooral in dogmahistorische en kerkhistorische argumenten werd gezocht. Bleek ook, dat de eruditie van Voetius praktisch alleen gevoed werd door Franse en Engelse auteurs, en wees Polmans minutieus onderzoek der correspondentie verder uit, dat Jansenius, die in die dagen juist de Augustinus aan het hoofd had, heimelijk en verdekt alleen het werk van de Franse kardinaal Duperron had uitgebuit. Van dan af liggen de lijnen duidelijk. Het uitgangspunt, de vaderlandse polemiek van de 17e eeuw, welke tweedehands is, kon verder blijven rusten. Er diende te worden teruggegrepen op de 16e-eeuwse polemisten. Maar bij het onderzoek naar de controversiële literatuur der 17e eeuw was Polman opgevallen de vrij geringe rol van het Lutheranisme daarin. Zijn verder onderzoek leerde dat het ook niet toevallig was dat in de latere polemiek het Lutheranisme ongeveer half buiten spel stond. Bij Luthers persoonlijkheid pasten geenszins de eigenschappen, bij Calvijn zo op de voorgrond tredend, van een nadruk op zuiver menselijke elementen als autoriteitsgezag in organisatie en theologie; de waarde van het historisch element, d.w.z. het argument ontleend aan de kerkvaders en dat van het „quod semper, quod ubique, quod ab omnibus”. Dit gevoegd bij het gewonnen inzicht in de imposante rol door het op de markt brengen van tekstkritische uitgaven van de werken van kerkvaders van de kant van de humanisten, maakt begrijpelijk dat Polman zich in een rijk stromenland weet aangekomen.

Strikt genomen kan men zeggen dat de mannen van de *bonae litterae* grotendeels het perk hebben afgebakend en de spelregels hebben bepaald voor de godsdienststrijd van de 16e eeuw. Het strijdtoneel was paradoxaal genoeg, naar Polman constateert, niet dat van de bijbel, wat de leuze „terug naar de bijbel” zou hebben doen verwachten, doch dat van de dogma- en kerkgeschiedenis, zulks om het verwijt van het invoeren van nieuwigheden te ontgaan en om dit op de tegenstander te werpen. En iedere „*editio princeps*” van een kerkvader en elke tekstkritische uitgave op kerkhistorisch gebied door de humanisten werd een *parabellum* totdat er bij de Maagdenburger Centuriatoren, een Flacius Illyricus en Chemnitz ter eenre, en in de *Controversiae* van Bellarminus en in Baronius' *Annales* ter andere zijde een soort lopende band van wapentuig was aangemaakt.

Met het hanteren van zulk een militaire vergelijking doet men Polman eigenlijk onrecht. Veeleer dringen zich termen op uit het schaakspel bij deze vorstelijke *analyticus* die van openingsvarianten tot eindspel, van de meer externe tastbare tot de fijnst genuanceerde interne kritiek, het beweeg overziet. Misschien spreekt de zorg van de auteur om de atmosfeer zuiver te houden nog niet zozeer uit de oprechte bewondering, welke op bijna iedere bladzijde naar voren komt voor de grote reformatoren: Luther, Melancton, Zwingli, Oecolampadius en Calvijn — met een

lichte voorkeur misschien voor de humanisten onder hen —, spreekt ze ook niet het sterkst in die bijna volmaakte balans, waarin hij tot op de pagina nauwkeurig protestanten en katholieke polemisten hun deel geeft, maar in de titel: „L'élément historique”. In de wetenschap dat voor de vertegenwoordigers van de richting van het „sola scriptura” een aanduiding als „élément patristique” een inconsequentie zou kunnen suggereren, koos hij om de discussie zo openlijk mogelijk te houden het adjectief „historique”. Hij betreurde verder, dat hij in de titel van zijn doctoraatsthesis, waarvan een deel werd gepubliceerd als „La méthode polémique des premiers adversaires de la Réforme” (in het Duits vertaald onder de titel „Die polemische Methode der ersten Gegner der Reformation”), het woord „polemisch” in plaats van historisch had gebruikt. Waar Polman van Oecolampadius getuigt, dat deze „représente l'élément pacifique et érudit” en hem kwalificeert als een „humaniste par tempérament”, dan mogen wij dat ook van hemzelf gezegd houden. Ondanks verschil van studieveld wekt de figuur van Polman sterke reminiscenties aan Huizinga, die voor de Minderbroeder een soort „Speculum perfectionis” geweest moet zijn. Niet toevallig moet de keuze van het Bestuur der Leidse Volksuniversiteit genoemd worden toen het Polman uitnodigde op 1 februari 1946 de eerste terugkeer van Huizinga's sterfdag in de Leidse Lakenhal te herdenken. Het werd een boeiend stuk, dat duidelijk maakte waarom voor de Leuvense magister in Leiden een „venerabilis praeceptor” werkte. Wat Polman voor Huizinga als winstpunt ziet, dat geldt vaak voor hem zelf. „Gelukkig hij”, luidt het in Huizinga als Kulturhistoricus, „die zijn wetenschappelijke carrière met een meesterwerk begint: hij zal zijn leven lang niet over geestelijke bloedarmoede hebben te klagen.”

En elders in deze rede: „Hem (Huizinga) bleef bespaard dat zich tastend opwerken naar boven, naar een synthetiserende balans van veel moeizaam gewrochte detailsstudies, die gaandeweg de blik hebben verruimd en verrijkt. Hij is begonnen waar anderen eindigden. Zijn eersteling was meesterproef en werkprogram tevens”. Dat „L'élément historique” een meesterproef was qua inhoud bewees de prompt in 1936 toegekende prijs van het Nuyensfonds, welke om de vijf jaar pleegt te worden toegekend en te Nijmegen in de Universiteit werd uitgereikt.

Wanneer Polman verder in Huizinga prijst een geest van humanistische voornaamheid, een breed-wiekend universalisme, een fijn gevoel voor taalschakeringen, een evenwichtige bouw, de suggestieve kracht van zijn stijl, en de zeldzame gave der synthese, welke laatste onmisbaar is voor ieder echt wetenschappelijk werk, dan zijn dit hem stuk voor stuk deugden ter navolging.

Opmerkelijk voor Polman — die zich blijkens zijn nagelaten papieren ook intens met de historische achtergronden van de nationaal-socialistische geschiedschrijving bezighield, — is hetgeen hij in nota van Huizinga's „breed-wiekend universalisme” aantekent. „Juist omwille

van hun universalisme werden kulturhistorici als Burckhardt en Huizinga door de nationaal-socialistische „geleerden” voor „Griechlein” gescholden, d.w.z. voor buiten het werkelijke leven staande steriele bespiegelaars van het rustig verleden der „geschichtlose” volken, die decenniën lang geen oorlog of revolutie gekend, en dus eigenlijk niet geleefd hebben.”

„Deze spot impliceert de stelling, dat alleen politieke geschiedenis de naam van wetenschap waard is. Men herinnere zich ook „de idylle”, die Seyss-Inquart ons volk verweet. Het is overigens bekend, hoe deze hypernationalistische geestesvernaauwing de staf brak over al wat een universeel karakter draagt, of dat nu humanisme heette of Christendom, democratie, Jodendom of vrijmetselarij”.

Zou men Polmans gehele oeuvre ten volle recht willen doen wederbaren dan was een korte analyse van elke afzonderlijke studie daartoe een onmisbare voorwaarde. Valt het te betreuren, dat een poging om de „scripta minora” te bundelen ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag is mislukt, verheugend blijft wel dat ons medelid, de heer Rogier — more suo — in de bundel opstellen voor deze memorabele dag bijeengebracht, de jubilarus ten voeten uit tekende en aan de gave, neergelegd „Up Pontiaens outaer” een lijst van de voornaamste geschriften toevoegde na een aantal daarvan trefzeker te hebben gekarakteriseerd. Hier gelde derhalve een: „bis repetita non placent”. Bij de juistgenoemde levensschets viel bij Rogier om chronologische redenen weg: „het. . . werk van hoog gehalte, dat (de schrijver) bezig (was) te schenken”. Dit werk in kwestie, voldragen vrucht van Polmans herfsttij, had echter zijn voor-geschiedenis. Nadat Polman de jaren 1932-1947 de kerkgeschiedenis aan de jonge Franciscanen docerend en met gulle hand publicerend had gevuld, bereikte hem in 1947 via dr. G. J. Hoogewerff, directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut in Rome, het verzoek de publikatie voort te zetten van de Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische vicarissen 1592-1727. Deze uitgave was door achtereenvolgens, Gisbert Brom, J. Cornelissen en Post ter hand genomen. Het is lichtelijk pikant hierbij aan te tekenen, dat bij de opvolging van de bewerker Cornelissen door Post, Polman reeds op de nominatie had gestaan en had moeten wijken, zoals zich dat herhaalde bij Post's hoogleraarsbenoeming in Nijmegen. De uitkomsten hebben mijns inziens, minstens voor wat de bronnenpublikatie betreft, bewezen dat kwantitatief en kwalitatief Polman „longe princeps” was. In 1948 aanvaardt hij zijn opdracht, weet in 1954 te bewerken dat de eindtermijn voor de uitgave zal worden verlegd van 1727 tot 1853 — met daarbij behorende titelwijziging in Romeinse Bescheiden — en brengt in hoog tempo uit in de R.G.P.: dl. 94 in 1952 910 blz.; dl. 97 in 1954 860 blz.; dl. 103 in 1959 827 blz.; dl. 110 in 1963 927 blz.

Terecht schreef Mark A. Thomson in de English Historical Review van april 1961: „one can only admire an editor, who combines speed

with so many other virtues". Inderdaad, hier werd niet alleen een aan hoge eisen voldoende teksteditie geleverd, maar ze werd ook door een rijke eruditie bewegwijzerd. Voor wie oppervlakkig toeziet kan het een terugval schijnen dat Polman, een historicus met architectenallure, met een bijzonder uitgebalanceerd gevoel voor dispositie en orde, plotseling afdaalt tot het werk van geduldig „bronbemaler". Blijkens zijn uitspraken: „niet in rekening en koopcontract, maar in het gekleurde geschiedverhaal klopt het hart van de . . . mens" en „ideeëngeschiedenis laat zich beter uit literaire bronnen aflezen, dan uit archiefmateriaal", wist hij maar al te goed dat bronnen aanboren nog geen geschiedschrijven is. In verschillende fraai geformuleerde passages van de overigens strakke inleidingen der vier R.G.P.-delen echter, laat hij doorschemeren hoe de hoge worp der synthese eruit zou kunnen zien. Maar hij schermde die gedachte af kennelijk om de hybris te ontgaan. Thomson had reeds getracht hem uit zijn tent te lokken door aan de lof op de editie toe te voegen: „however, one can only deplore that he has not given us a promise of a history of the subject, for which the documents he edits are so good a source". Rond 1954, staande nog aan het begin van zijn taak, die hem dwong zich wijze beperkingen op te leggen, in de wetenschap, zoals hij zegt, hoe bedrieglijk het „nil volentibus arduum" soms wezen kan, verklaarde hij: „In tegenstelling met wat ons wel gesuggerend werd, menen wij, dat het niet tot onze taak behoort de betekenis van het materiaal toe te lichten. Dit kan beter elders gebeuren. En misschien zal men zelfs met goede reden kunnen volhouden, dat het voorkeur verdient zulk een reliëf-geven aan wat dit boek voor nieuws brengt aan anderen over te laten". De angst voor een „Unvollendete" was vooral niet denkbeeldig nadat een ernstige operatie in 1958 de toch al fragiele figuur voorgoed tot frontverkorting had gedwongen.

Met grote geestkracht en toegewijd, naar de norm van het „devote" van zijn regel in jarenlange arbeid, vaak zelfs vijf uur in de morgen aanvangend, voltooit hij zijn drie delen „Katholiek Nederland in de 18e eeuw". In dubbel opzicht werd dit werk een voltooiing. Bij het begrenzen van zijn „L'élément historique" had Polman bewust ervan afgezien de vaderlandse polemieken der 17e eeuw, die hij reeds grondig had leren kennen, te doen aansluiten bij de beschrijving van de hoofdverteenwoordigers in de 16e eeuw der religieuze controverse op internationaal niveau. Maar bij wijze van voorschot was zijn blik al gegaan over de limiet der 18e eeuw, waar het Jansenisme, toen nog deels onverkend gebied van de vaderlandse kerkgeschiedenis, internationaal beïnvloed door de Gallicaanse en absolutistische stromingen, op bewerking wachtte. De slotzin van de Leuvense dissertatie luidde dan ook: „Il est permis de conjecturer que la méthode janséniste, qui conduira des hommes éminents à l'erreur, se rattache directement à la méthode des historiens polémistes du XVIIe siècle".

Om deze conjectuur te kunnen staven ontgroef hij in Rome in 12 jaar

het materiaal, ontgon hij ter voorkoming van eenzijdigheid zowel een uitgestrekt terrein van pamfletliteratuur als dat van de produktie van het geestelijk erf. De kroon op het werk met de publikatie van drie delen in één jaar, maakte niet alleen Polmans eigen opus tot een geheel. Toen het uitkwam schoof zijn auteur met een precisie tot op de micron nauwkeurig het als sluitstuk tussen de door Post en Rogier geleverde overspanningen van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland. Ook nu is de schrijver geheel zichzelf gebleven: hij weet het eindeloos geschrijf met hoge inzet als achtergrond, maar veranderd in vitterijen en ordinaire scheldpartijen, uit te tillen boven de alledaagsheid. Irenisch, maar ook met nauw verholten ironie, passeren prelaten en predikanten, buitenlandse diplomaten en zelfverzekerde edelmogende staten de revue. Als stelregel ook hier weer: „De historicus heeft de aanspraken van Rome en het verzet daartegen van Utrecht niet op hun rechtmatigheid te beoordelen, maar als historische gegevens te aanvaarden en te verklaren. De groei van het conflict beschrijvend, dient men afstand te nemen van de hedendaagse hervormingsactie, waarbij veler, van huis uit meegekregen mentaliteit het op menig punt zal moeten begeven”. „De kerk”, zo vervolgt hij, „zoals zij in dit boek naar voren treedt, is het machtsinstituut dat thans bezig is zich op het inslaan van nieuwe wegen te bezinnen. Wanneer centralisatie en pauselijk exclusivisme ruimer plaats gaan toekennen aan bisschoppelijke rechten en collegialiteit, en het autoritaire woord met de weerstand, die het wekt, terugwijkt voor gesprek en overleg, betekent dit een verschuiven van tijdverschijnselen.”

Het is wel duidelijk dat ook tijdens het jarenlange verblijf in Rome de Erasmiaan in de Lovaniensis Polman rechtop gebleven is.

Erkende door een benoeming in 1958 de Akademie zijn wetenschappelijke verdiensten, Polman zelf betuigde daarvoor zijn erkentelijkheid in twee mededelingen resp. in 1962 over de vindplaatsen van de „Romeinse bronnen” en in 1964 over de „Batavia vera” van Desirant, en de „Historia” van Hoyneck van Papendrecht. De toekenning van het eredoctoraat in de faculteit der Letteren van Nijmegen, kwam hem wel ter kennis en verheugde hem, doch de aanvaarding ervan op 18 oktober 1968, was hem door zijn plotseling heengaan niet meer gegeven. Huizinga herdenkend, heeft Polman opgemerkt: „Belangrijker dan wat de mens doet is datgene wat hij is. De mens Plato was belangrijker dan de „Politeia”, de mens Dante belangrijker dan de „Comoedia”, de mens Rodin belangrijker dan de „Penseur” . . . Wat nu aan Polman zal blijven herinneren is, dat boven het klankvolume van het concert der polemieken van drie eeuwen kerkgeschiedenis, zonder opdringerigheid nochtans orgelt diens „vox humana”.